

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет

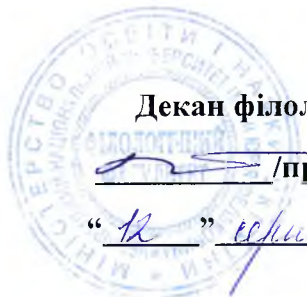
Кафедра філософії та культурології

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Декан філологічного факультету

 /проф. Борис БУНЧУК/

“12” серпня 2024 року



РОБОЧА ПРОГРАМА
навчальної дисципліни

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

обов'язкова

Освітньо-професійна програма «Богослов'я»

Спеціальність 041 Богослов'я

Галузь знань 04 Богослов'я

Рівень вищої освіти другий (магістерський)

філологічний факультет

Мова навчання українська

Чернівці 2024 рік

Робоча програма навчальної дисципліни Державно-церковні відносини в Україні складена відповідно до освітньо-професійної програми «Богослов'я», спеціальності 041 Богослов'я, другого (магістерського) рівня вищої освіти, затвердженої Вченою радою Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Протокол № 5 від «25» березня 2024 р.).

Розробник: **Балух Василь Олексійович**, доктор історичних наук, професор кафедри філософії та культурології

Викладач: **Балух Василь Олексійович**, доктор історичних наук, професор кафедри філософії та культурології

Погоджено з гарантом ОП і затверджено на засіданні кафедри філософії та культурології

Протокол № 1 від «12» серпня 2024 року

Завідувач кафедри філософії та культурології

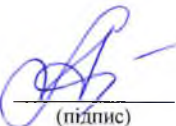

(підпис)

Ольга РУПТАШ

Схвалено методичною радою філологічного факультету

Протокол № 1 від «12» серпня 2024 року

Голова методичної ради філологічного факультету


(підпис)

Алла АНТОФІЙЧУК

Пояснювальна записка

1. Мета навчальної дисципліни: полягає в наданні студентам теоретичних та практичних знань щодо особливостей формування моделей державно-церковних відносин, характеристики їх типів та реалізація на практиці на українських теренах від періоду Київської Русі до здобуття Україною незалежності.

2. Завдання вивчення навчальної дисципліни.

Вивчення дисципліни базується на знаннях і вміннях студентів, здобутих при вивченні курсів, які вивчалися на першому (бакалаврському) рівні, а також дисципліни професійної підготовки «Канонічний устрій Православної церкви».

Відповідно до освітньо-професійної програми «Богослов'я» підготовки здобувачів за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти (галузь знань 04 Богослов'я спеціальність 041 Богослов'я вивчення дисципліни «Державно-церковні відносини в Україні» сприяє формуванню таких компетентностей та програмних результатів навчання:

3. Загальні компетентності (ЗК):

ЗК 2. Здатність проведення досліджень на відповідному рівні (пошуку, обробки та аналізу інформації з різних джерел) використовуючи інформаційні та комунікаційні технології.

ЗК 3. Знання і розуміння предметної області професійної діяльності.

ЗК 7. Здатність до зрозумілого і недвозначного донесення власних висновків, а також знань та пояснень, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються.

ЗК 8. Здатність до зрозумілого і недвозначного донесення власних висновків, а також знань та пояснень, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються.

ЗК 9. Здатність до особистісного та професійного розвитку (відповідальності за розвиток професійного знання та практик).

ЗК 10. Володіння навичками критичного мислення та здатність генерувати нові ідеї (креативність).

4. Фахові компетентності спеціальності (ФК):

ФК 2. Знання історії богословської традиції та здатність застосовувати його в процесі досліджень і у пошуках способів вирішення богословських питань в сучасному контексті. Глибокі обґрунтовані знання поняття «модель державно-церковних відносин»; детальні знання спеціальної області дослідження в поєднанні зі знаннями загальної наукової дискусії.

ФК 4. Здатність доносити богословські істини різним аудиторіям за допомогою різних методів, надання консультативної підтримки здобувачам вищої освіти.

ФК 6. Вміння розрізняти першорядні й другорядні богословські питання у контексті міжконфесійного та міжпредметного діалогу.

ФК 8. Вміння оцінити свої здібності та можливості в академічній і прикладній діяльності в процесі застосування результатів досліджень у сфері практичного богослов'я, в церковному та соціальному контексті.

ФК 11. Здатність до організаційно-управлінської та представницько-посередницької діяльності в галузі богослов'я, здійснювати наукову та фахову експертизу, консультування осіб, підприємств, установ, організацій.

5. Програмні результати навчання:

ПРН 1. Мати критичне розуміння основних богословських концепцій та колізій історії Церкви й методів їх осмислення у навчанні чи викладанні та/або іншій професійній діяльності.

ПРН 5. Аналізувати і оцінювати основні етапи становлення богословської традиції християнства в контексті історичних, ідейно-світоглядних, соціальних та культурних детермінант.

ПРН 6. Узагальнювати причини, передумови та сучасні тенденції розвитку Православ'я в Україні в новітню добу.

ПРН 9. Мати здатність до зрозумілого і недвозначного донесення власних обґрунтованих висновків, а також знань та пояснень, до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються, а також інших зацікавлених осіб.

ПРН 12. Мати здатність до наукової та управлінської діяльності, використання набутих богословських знань у міждисциплінарній професійній сфері, а також задля подальшого навчання.

ПРН 14. Брати відповідальність за розвиток професійного знання і практик в науковому середовищі, надавати оцінку стратегічного розвитку релігійності та духовності в Україні та світі.

ПРН 16. Проводжувати професійну діяльність в релігійних чи державних інституціях застосовуючи конкретні знання щодо особливостей буття релігії в суспільстві.

6. Опис змісту робочої програми навчальної дисципліни

Загальна інформація

Форма навчання	Кількість		Кількість годин						Вид підсумкового контролю
	кредитів	годин	лекції	практичні	семінарські	лабораторні	самостійна робота	індивідуальні завдання	
Денна	4	120	16		14		88	2	іспит

Структура змісту навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
Модуль 1.	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Теми лекційних занять	Змістовий модуль 1.											
Тема 1. Основні моделі державно-церковних відносин та їх релігійно-правова рефлексія (Основні принципи відносин держав і Церкви; Моделі державно-церковних відносин у світовій історії; Моделі державно-церковних відносин в історії України).	12	2	2			8						
Тема 2. Державно-церковні відносини в Київській Русі (Формування правових норм стосунків князівської влади та єпископату; Залучення церковних ієрархів до державного управління; Функції Давньоруської церкви в Київській Русі; Міжнародний статус Давньоруської церкви).	14	2	2			10						

Тема 3. Київська митрополія під час феодальної роздробленості та в складі інших держав (Становище Київської митрополії після монгольського нашестя; Утворення Галицької митрополії та перенесення осідку київських митрополитів у Москву; Піднесення ВКЛ та боротьба за митрополичу кафедру; Повторне відновлення Галицької митрополії; Державні акти і церковні собори про долю Київської митрополії; Остаточний поділ Київської митрополії).	14	2	2			10						
Разом за ЗМ1	40	6	6			28						
Теми лекційних занять	Змістовий модуль 2.											
Тема 1. Роль братств у збереженні православних традицій (Політичні чинники становища Церкви після Берестейської унії; Виникнення церковних братств та їхні функції; Надання ставропігійного статусу братствам; Братства в обороні православної віри, мови і традицій;	14	2	2			10						

Оцінка діяльності братств).												
Тема 2. Запорозьке козацтво та відродження православної ієрархії (Козацтво в обороні православ'я; Детермінанти участі гетьманів Запорозької Січі у відновленні православної ієрархії; Значення відновлення православної ієрархії в розвитку Української церкви).	12	2				10						
Тема 3. Боротьба Української інтелігенції й духовенства за незалежність та збереження православної ідентичності (Зародження ідеї Київського патріархату та проекти універсальної унії; Роль Петра Могили у зміцненні позицій Православної церкви; Боротьба Сильвестра Косіва проти засилля Московського патріархату; І.Виговський та Діонісій Балабан у боротьбі з Московією; Дії Московії та українських ієрархів по підпорядкуванню Київської митрополії).	14	2	2			10						

Тема 4. Державно-церковні відносини в незалежній Україні (Використання західного досвіду державно-церковних відносин в Україні; Вітчизняне законодавство про відносини держави і церкви та його трактування релігієзнавцями і правниками при практичній реалізації).	23	2	4		2	15						
Тема 5. Державно-церковні відносини в Україні під час повномасштабної війни з рашистським режимом Путіна (Конфесіно-церковне середовище України в 2022 – 2024 рр.; Політика держави щодо діяльності УПЦ МП у контексті національної безпеки; Ставлення громадян України до ПЦУ та УПЦ МП: соціологічний вимір; Децентралізація державної політики щодо свободи совісті та свободи релігії в Україні: інноваційні аспекти; Порушення свободи совісті та свободи релігії на тимчасово окупованих територіях).	19	2	2			15						

Разом за ЗМ 2	78	10	6		2	60					
Усього годин	120	16	14		2	88					

Тематика семінарських занять

Модуль 1.

	Назва теми з основними питаннями - план	Кількість годин
1.	Моделі державно-церковних відносин в Україні (Києво-руська; Козацько-могилянська; Модель державно-церковного будівництва в 1917 – 1918 рр.; Радянська модель; Держава і Церква в незалежній Україні).	2
2	Роль князівської влади у формуванні церковної ієрархії (Правові норми стосунків князівської влади і єпископату; Залучення церковних ієрархів до державного управління; Функції Давньоруської церкви).	2
3	Київська митрополія в складі ВКЛ і Польщі (Початок поділу Київської митрополії; Боротьба за митрополичу кафедру при князі Ольгерді; Кревська унія 1385 р. і Городельський акт 1413 р. Новгородський церковний собор).	2

Модуль 2.

№	Назва теми (завдання)	Кількість годин
1	Роль братств і запорозького козацтва у відновленні православної ієрархії, традицій та ідентичності українців (Братства в обороні православної віри, мови і традицій; Роль Петра Конашевича-Сагайдачного у відродженні православної ієрархії; Зародження ідеї Київського патріархату й універсальної унії; Інкорпорація Київської митрополії до Московського патріархату).	2
2	Державно-церковні відносини в незалежній Україні (Використання західного досвіду державно-церковних відносин в незалежній Україні; Гарантії	4

	свободи совісті і свободи релігії в Конституції України; Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації»; Практична реалізація законодавчих актів про державно-церковні відносини).	
3	Державно-церковні відносини в Україні в умовах повномасштабної війни з Росією (Конфесійно-церковне середовище в Україні 2022 – 2024; Політика держави щодо діяльності УПЦ МР у контексті національної безпеки; Порушення свобод совісті і релігії на окупованих територіях; Законодавча заборона діяльності УПЦ МП).	2

Самостійна робота студента

1	Рецепція візантійської моделі державно-церковних відносин та її релігієзнавчо-правова рефлексія	5
2	Статути Великого князівства Литовського на предмет взаємин держави і Церкви	5
3	Козацько-Могилянська модель державно-церковних відносин	5
4	Державно-конфесійні відносини в правових актах доби національно-визвольної революції 1918 – 1920-х рр.	5
5	Модель державно-церковних відносин в УНР	5
6	Система фінансування релігійних організацій в країнах-членах ЄС	5
7	Церква та школа в незалежній Україні.	5
8	Роль Православної церкви в державотворчих процесах	5
9	Вплив релігії на політику держави	5
10	Державно-церковні відносини в країнах-сусідах України	5
11	Міжнародний досвід державно-церковних відносин в умовах глобалізації	5
12	Сучасний дискурс осмислення державно-конфесійних відносин в українській релігієзнавчій науці	5

Індивідуальні завдання та ІНДЗ

№	Назва теми/ кількість балів/форма контролю	Кількість годин
1	Цивілізаційний вибір князя Володимира	5
2	Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та Українська Православна церква	5
3	Мілетій Смотрицький та Петро Могила в контексті ідеї універсальної унії та Київського патріархату	5
4	Конституційне забезпечення свободи слова і віросповідань в Україні	5
5	Політика Української держави щодо військового капеланства	8

8. Освітні технології, методи навчання і викладання навчальної дисципліни

Методи навчання:

МН1 – словесні методи (лекція, дискусія, бесіда, консультація тощо).

МН2 – практичні методи (практичні роботи).

МН3 – наочні методи (презентації результатів виконаних завдань, ілюстрації, відеоматеріали, тощо).

МН5 – робота з інформаційними ресурсами: з навчально-методичною, науковою, нормативною літературою та інтернет-ресурсами.

МН6 – комп'ютерні засоби навчання (онлайн курси – ресурси, web конференції, вебінари тощо).

МН7 – самостійна робота над індивідуальним завданням або за програмою навчальної дисципліни.

9. Критерії та засоби оцінювання результатів навчання з навчальної дисципліни

5.1. Критерієм підсумкового оцінювання є досягнення здобувачем мінімальних порогових рівнів оцінок (балів) за кожним передбаченим результатом навчання.

Кількість балів, яку здобувач вищої освіти може отримати під час навчальних занять за кожну тему (опитування, тестування, розв'язання поставлених проблем, виконання індивідуальних завдань), виконання завдань для самостійної роботи є різною (дивись таблицю та Moodle). Загальна (максимальна) кількість балів, яку здобувач може отримати у процесі вивчення дисципліни упродовж семестру, становить 100 балів, з яких 60 балів здобувач набирає на поточних видах контролю і 40 балів – у процесі підсумкового виду контролю (заліку).

У випадку отримання менше 50 балів за результатами поточного та підсумкового контролю, здобувач вищої освіти обов'язково здійснює

перескладання для ліквідації академічної заборгованості. Якщо здобувач вищої освіти набрав менше 35 балів, він не допускається до підсумкового контролю.

Критеріями оцінювання є:

при усних відповідях:

- повнота розкриття питання; логіка викладання матеріалу;
- використання основної, додаткової літератури та інших (у тому числі іноземною мовою) джерел інформації;
- аналітичні міркування, уміння робити порівняння, висновки;
- уміння аналізувати теоретичні проблеми з урахуванням світової і вітчизняної практики;

при виконанні письмових (презентацій) завдань:

- повнота розкриття питання, аргументованість і логіка викладення матеріалу;
- використання літературних джерел, прикладів та фактичного матеріалу тощо;
- цілісність, системність, логічність, уміння формулювати висновки;
- акуратність оформлення письмової роботи.

Дедлайни та перескладання. Роботи, які здаються із порушенням термінів без поважних причин, оцінюються на нижчу оцінку. Перескладання тем відбувається з дозволу деканату за наявності поважних причин (наприклад, лікарняний, участь у конференціях тощо).

Політика академічна доброчесності.

Здобувачі вищої освіти самостійно виконують всі завдання, які передбачені. Обов'язковим є посилання на джерела інформації в разі використання ідей, розробок, тверджень.

Відвідування занять. Відвідування занять є обов'язковою умовою виконання навчального плану дисципліни. Форми навчання визначені затвердженим графіком освітнього процесу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

9.2. Шкала оцінювання: національна та ЄКТС

Оцінка за національною шкалою	Оцінка за шкалою ЄКТС	
	Оцінка (бали)	Пояснення за розширеною шкалою
Відмінно	A (90-100)	відмінно
Добре	B (80-89)	дуже добре
	C (70-79)	добре
Задовільно	D (60-69)	задовільно
	E (50-59)	достатньо
Незадовільно	FX (35-49)	(незадовільно) з можливістю повторного складання
	F (1-34)	(незадовільно) з обов'язковим самостійним повторним опрацюванням освітнього компонента до перескладання

9.3. Засоби оцінювання

Засобами оцінювання та демонстрування результатів навчання можуть бути:

МО1 – контрольні роботи (тематичні).

МО2 – тестові завдання, опитування, індивідуальні завдання.

МО4 – аналітичні звіти, реферати, тези доповідей, статті.

МО5 – презентації результатів виконання завдань.

МО11 – інші види індивідуальних та групових завдань.

Засобами оцінювання та демонстрування результатів навчання можуть бути:

- контрольні роботи;
- стандартизовані тести;
- проекти (наскрізні проекти; індивідуальні та командні проекти; дослідницько-творчі та ін.);
- аналітичні звіти;
- реферати;
- есе;
- розрахункові, графічні, розрахунково-графічні роботи;
- презентації результатів виконаних завдань та досліджень;
- студентські презентації та виступи на наукових заходах;
- контрольні роботи;
- завдання на лабораторному обладнанні, тренажерах, реальних об'єктах тощо;
- інші види індивідуальних та групових завдань.

10. Форми поточного та підсумкового контролю

Розподіл балів, які отримують студенти:

Поточне оцінювання (аудиторна та самостійна робота)								Кількіст ь балів (іспит)	Сумарна к-ть балів
Змістовий модуль 1			Змістовий модуль 2						
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	40	100
7	8	8	8	9	9	9	10		

При виставленні загальної оцінки враховуються такі критерії:

«А» ставиться у разі, якщо здобувач:	постійно готувався до занять згідно з програмою дисципліни; глибоко та всебічно розкривав зміст питань, використовуючи додаткову літературу; показав уміння формулювати висновки, узагальнювати та аналізувати навчальний матеріал; продемонстрував уміння формулювати власну точку зору та аргументовано доводити її; переконливо та логічно викладав матеріал, проявляв творчий підхід до виконання індивідуального науково-дослідницького завдання; – належним чином виконував завдання для самостійної роботи; – допускав при усних відповідях та тестуванні окремі незначні неточності; добре виконав завдання модульного контролю.
«В» ставиться у разі, якщо здобувач:	розкривав згідно з програмою дисципліни зміст питань, використовуючи додаткову літературу; робив узагальнення та висновки з окремих питань; виконував завдання для самостійної роботи; при усних відповідях не завжди повно й аргументовано викладав матеріал, а при тестуванні мали місце окремі неточності; не проявив творчий підхід до виконання індивідуального науково-дослідницького завдання; добре виконав завдання модульного контролю.
«С» ставиться у разі, якщо здобувач:	розкривав згідно з програмою дисципліни зміст питань, але недостатньо й не завжди використовував додаткову літературу; формулював висновки з окремих питань практичних занять; не проявляв належної активності на практичних і семінарських заняттях;

	брав участь у виконанні індивідуального науково-дослідницького завдання, але продемонстрував недостатній рівень наукової культури; виконав завдання модульного контролю, але допускав окремі неточності при усних відповідях, тестуванні.
«D» ставиться у разі, якщо здобувач:	відповідав на окремі питання, які обговорювалися; формулював висновки з окремих питань; при підготовці до практичних занять майже або й зовсім не використовував додаткову літературу; не проявляв активності на практичних заняттях; частково виконав завдання для самостійної роботи; не виконав належним чином індивідуальне науково-дослідницьке завдання; при виконанні завдань модульного контролю допустив багато неточностей або декілька грубих помилок.
«E» ставиться у разі, якщо здобувач:	відповідав на окремі питання, які обговорювалися; допускав численні неточності при усних відповідях, демонструючи лише репродуктивний рівень засвоєння навчального матеріалу без його осмислення, не вмів сформулювати свою позицію, проаналізувати або порівняти різні точки зору на проблему; недостатньо використовував основну літературу й майже бо зовсім не використовував додаткову; не проявляв активності на практичних заняттях, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи; виконав окремі завдання для самостійної роботи; не виконав належним чином індивідуальне науково-дослідницьке завдання; погано виконав завдання модульного контролю, з численними помилками та неточностями.
«Fx» ставиться у разі, якщо здобувач:	– поверхнево розкривав зміст питань, які розглядалися; – допускав суттєві помилки при усних та письмових відповідях; – поверхнево ознайомився з рекомендованою літературою; – частково виконав завдання для самостійної роботи; – не проявляв активності на практичних заняттях; – допускав принципові помилки під час виконання завдань; – не виконав завдання модульного контролю.

11. Контроль та оцінювання навчальних досягнень студентів у процесі вивчення навчальної дисципліни здійснюється в таких формах (контрольні роботи; тести; проекти; реферати; есе; розрахунково-графічні роботи інші види індивідуальних і групових завдань)

Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів за результатами поточного контролю (подаються для оцінювання роботи студента на семінарських чи практичних заняттях (усних відповідей), виконання письмових, практичних завдань, самостійної роботи – відповідно до тематики кожного змістового модуля).

Індивідуальна траєкторія здобувача вищої освіти у процесі вивченні навчальної дисципліни – участь у неформальній/інформальній освіті

Якщо здобувач освіти отримав знання окрім формальної освіти у неформальній/інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно положення «Про визнання результатів навчання, отриманих у формальній, неформальній та/або інформальній освіті у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича» та рішення кафедри (на основі аргументування викладача, що тематика семінарів, вебінарів, воркшопів, тренінгів, у яких взяв участь студент підтверджується сертифікатом, програмою, а також відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі або змістовому модулю тощо).

12. Рекомендована література:

12.1. Основна

1. Балух В.О. Еволюція державно-церковних відносин в Київській Русі X - перша пол. XIII с. Релігія та Соціум. 2008. № 1-2. С. 12-24.
2. Балух В.О., Коцур В.П., Юрій М.Ф. Київська культурна традиція в контексті середньовічної європейської цивілізації. Чернівці, 2021. С. 509-519.
3. Бурега В. Церква та держава на постсоціалістичному просторі: у пошуках парадигми відносин. *Релігія в Україні*. 2011.
4. Власовський і. Нариси історії Української Православної Церкви: в 4-х т. Нью-Йорк, 1957. Т. I – II.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: в 6-ти. 9кн. Львів, 190-1907. Т. I-II.
6. Історія релігії в Україні: в 10-ти т. Т. Українське православ'я. Київ, 1997.
7. Єленський В.Є. Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі. *Людина і світ*. 1999. № 7.
8. Зуєв Н. Політичне православ'я відокремили від церкви. *Дзеркало тижня*. 2008. № 1.
9. Климов О. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському

соціумі. *Релігійна свобода: Свобода релігії і національна ідентичність: світовий досвід та українські проблеми*. Науковий щорічник. Київ, 2002.

10. Коваленко Л. Засади державно-церковних стосунків у контексті становлення віросповідного законодавства. *Релігійна свобода: Свобода релігії і національна ідентичність: світовий досвід та українські проблеми*. Науковий щорічник. Київ, 2002.
11. Коваленко Ю.В. Ідеальні державно-церковні відносини. Харків, 1996.
12. Коваль І.В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства.: політологічний аналіз. Львів, 2007.
13. Кулакевич О.В. Історико-правовий аспект християнської церкви та держави і його значення для України. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка*. Київ, 2001. Вип. 37.
14. Саган О.Н. Моделі державно-церковних взаємин у світовій історичній перспективі. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. Київ, 2001.

12.2. Додаткова

1. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Українті ХХІ ст. Київ, 2005.
2. Климов В.В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві періоду незалежності. *Вибрані статті*. Київ, 2009.
3. Климов В.В. Сучасна модель державно-церковних відносин як результат суспільних трансформацій. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 12.
4. Климов В.В. Формування і особливості української моделі державно-церковних відносин Релігія і церква незалежної України. Київ-Дрогобич, 2003. Т. 10.
5. Любчик В.П. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. Київ, 2001.
6. Огієнко І.І. Українська церква. Нариси історії Української православної церкви: у 2-х т. Київ, 1993. Т. 1-2.
7. Палінчак М.М. Держава і церква (моделі взаємовідносин). *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. Ужгород, 2003.

612.3. Посилання на інформаційні ресурси в інтернеті, відео-лекції, інше методичне електронне забезпечення.

URL: <http://politics.elib.org.ua/>

Національний Інститут стратегічних досліджень при Президентстві України.

URL: <http://www.nis.gov.ua/>

Соціологічна група «Рейтинг» URL: <http://rainggroup.ua/about.html/>

Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова.

URL: <http://www.razumkow.org.ua/index.php>.

Фонд демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріна. URL: <http://dif.org.ua>

Центр соціологічних і політичних досліджень та технологій «СОЦІОПОЛІС».

URL: <http://sociopolis.cjm.ua/Sociopolis/About/>